

LUND UNIVERSITY

Skånska fonetiska genvägar

Bruce, Gösta

Published in:

Från fästig till bredband : om skånska kommunikationer

2000

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bruce, G. (2000). Skånska fonetiska genvägar. In P. Meurling (Ed.), *Från fästig till bredband : om skånska kommunikationer* (pp. 140-146). Akademiförlaget Corona.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Inledning

En vanlig fördom om det skånska uttalet är att det kännetecknas av allmän slapphet. I denna uppsats kommer jag att granska denna och andra fördomar, söka närma mig sanningen om den talade skånskan och kanske då också lansera nya fördomar som kan bli vägledande framöver.

Tre viktiga särdrag i talet skiljer skånskan från svenskan i övrigt: r-ljudet, diftongerna och melodin. Det finns i och för sig också andra uttalskillnader, men det är dessa tre drag som man brukar framhålla som skånskans speciella särmärken.

Av det här redan sagda kunde man dra den förhastade slutsatsen att skånskan skulle vara ett enhetligt språk, vilket ju ingalunda är fallet. Det finns märkbara skillnader i lätet inom Skåne: mellan skogsinvånare i norr och slättbor i söder, mellan stad och land (trots kommunreformen) och mellan olika sociala grupperingar, mest påtagligt i de större städerna som Malmö och Helsingborg. Det är inte mitt syfte här att specialstudera dessa inomskånska skillnader, utan det är istället att ge en rättvisande bild av skånskan som helhet, av det som förenar snarare än det som skiljer i uttalet.

Ett sådant förenande drag är den förmenta slappheten. Men är skåningar verkligen slappare än andra svenskar eller danskar? Med ett skifte i perspektiv kunde man istället fråga sig: är inte det som tolkas som slapphet istället uttryck för planering av uttalsresurser? Har skåningar kanske lärt sig att ta fonetiska genvägar som talare av andra mål inte förmått att finna? Det kanske kan vara ändamålsenligt att ibland spara på krutet, dvs. att koncentrera sig på vad som är väsentligt och inte slösa kraft på det som är försumbart.

Det är i ljuset av denna nya fördom om fonetiska genvägar jämte den gamla om slapphet som jag nu i tur och ordning kommer att granska r-ljudet, diftongerna och melodin och även några andra uttalsdrag i skånskan.

r-ljudet

Ett tänkbart uttryck för slapphet i uttalet kunde vara skorrande bakre tungrots-r. Det är välbekant att ett sådant r-ljud genomsyrar det skånska uttalet; och även det skåneländska i vidare mening, i och med att många blekingska, halländska och småländska r-ljud är bakre tungrots-r - och inte främre tungspets-r - i alla fall söder om en viss gräns.

Det är i sammanhanget värt att påminna om att skåningars fostran däremot bjuder att använda främre tungspets-r och även i övrigt anpassa sig till uppsvenskt uttal när man sjunger, i alla fall i skolan, i kyrkan och på andra offentliga scener. Dock har vägen för en uppmjukning av denna vana banats av scenartister framför allt inom

populärmusiken som t ex Peps Persson och Michael Wiehe genom att de använder sitt vanliga skånska uttal och därmed också bakre tungrots-r i sång.

Det kan då tyckas paradoxalt att, samtidigt med denna utveckling mot större acceptans av skånskan som scenspråk under det senaste kvartssekle, så kan det förmärkas en motsatt tendens till att även skåningar födda och uppvuxna inom landskapets gränser i ökande grad i sitt tal har börjat använda främre tungspets-r och har lärt sig det redan som barn. Det handlar dock ännu så länge om en obetydlig andel talare. I denna nya variant av skånska är det främre r-ljudet dock vanligen parat med skånsk melodi och andra skånska uttalsdrag i övrigt.

Det vi tror oss veta om det skorrande r-ljudet och dess utbredning i Europa är följande. Detta bakre tungrots-r uppstod i Paris någon gång under medeltiden och spreds sedan sakta men säkert över Europa. Så småningom hade flertalet talare av franska, tyska och holländska/flamländska anammat det, och det fortsatte sitt erövringståg norrut. Snart nog hade också danska tagit det till sig liksom dialekter i södra och västra Norge samt skånska, blekingska och de sydliga varianterna av halländska och småländska. Då Gösta Sjöstedt gjorde sin stora undersökning av r-ljudet i sydsandinaviska mål på 30-talet, kunde han fastställa nordgränsen för skorrande r till en tänkt linje från mellan Falkenberg och Varberg i väster via Jönköping i mitten till Mönsterås i öster. Öland var kluvet ungefär mitt på av denna r-gräns.

Prognosen var då att gränsen för skorrande r sakta höll på att krypa norrut. Kontroller av r-gränsens position på 70-talet (av Claes Christian Elert och Stig Örjan Ohlsson) visade emellertid att den inte hade rört sig ett tum utan låg stabilt stilla på samma ställe som på 30-talet. Någon nyare mera systematisk undersökning av r-gränsen i södra Sverige har inte gjorts, men rapporter från olika håll på 90-talet tyder på att kulmen för skorrande r i södra Skandinavien är nådd, och att rullande tungspets-r är på väg att komma igen. Min spådom är att vi kan förvänta ett undanträngande av skorrande r i sydsvenskan, men att det sker med snigelfart och inte heller på bred front. Först återerövrar centrala bastioner som Lund och andra kulturcentra och till att börja med endast vissa sociala skikt (s k högre social klass). Därefter kan man kanske förvänta sig en spridning till andra regioner och samhällsskikt i södra Sverige.

Det skorrande bakre tungrots-r åtnjöt under lång tid en påtaglig social prestige framför allt i kraft av att sina franska anor. Det användes i vissa högreståndskretsar (Djursholms-r) även klart norr om den ovan nämnda geografiska r-gränsen och var känt som greve-r. Kung Gustav V var en av användarna. Detta förhållande gällde inte bara i Sverige utan även i Norge. Så var Frogner-r beteckningen på ett sådant skorrande högrestånds-r. Den förnäma stadsdelen Frogner i Oslo var nämligen känd för sitt skorrande r, detta trots att man i Oslo för övrigt genomgående använde främre tungspets-r och att nordgränsen för bakre r i norska gick klart söder om Oslo.

Någon gång under 1900-talet har det skett en omvärdering av de båda r-ljudens sociala prestige, som kanske ytterligare förstärkts efter andra världskriget, så att det bakre r-ljudet tappat i prestige och det främre r-ljudet fått högre prestige. Det är troligtvis denna sociala omvärdering som vi nu kan iaktta effekterna av i förändringen av r-ljudens utbredning.

Nu är det inte bara själva r-ljudet som är föremål för förändring utan även konsonantkombinationer där r ingår, särskilt kombinationer av r+s och r+t. Det är t o m möjligen så att uttalet av ord som *fortbildning*, *kurs*, *forskning* med s k supradentaler, dvs. tjockt t respektive tjockt s bereder vägen för anammandet av ett främre tungspets-r. I svenskan är ju uttalet med supradentala konsonanter intimt förknippat med främre r-ljud. Det är tydligt att dessa supradentaler i ökande grad i dag plockas upp av en yngre generation skåningar, som kanske ännu inte har ett främre r.

Man kan nu fråga sig om ett bakre r skulle vara slappare än ett främre r. Ett rullande främre tungspets-r måste anses som energiskt och energikrävande. Å andra sidan tycks idag ett mera halv vokalistiskt r-ljud, nästan som det amerikansk engelska har blivit en allt vanligare variant av främre r-ljud i svenska. Det är ju också detta r-ljud som ofta används i engelska lånord, t ex i datorspråk och sportspråk o dyl, ex. *print*, *search*; *target player*; *cross-checking*; *break dancing*; *birdie*; *bright*, även när man för övrigt pratar svenska med skorrande r. Ett skorrande bakre tungrots-r kunde möjligen vara mindre energikrävande än ett rullande främre. Men ett bakre r kan ju som bekant uppträda sonort och vibrantiskt som i franska t e x hos Edith Piaf. Det är därför svårt att värdera olika r-ljud som mer eller mindre slappa, eller att hävda att ett skorrande bakre r skulle vara en fonetisk genväg för skåningen jämfört med ett främre r-ljud.

Att detta bakre tungrots-r skulle ha med skåningens matvanor att göra måste uppfattas som ett skämt och tas med en stor nypa salt. Visserligen anses ju tungrots-r ha importerats från Frankrike och Paris, som också är känt för sitt kök; och visserligen anses skåningen lägga mycken tid på och stor vikt vid ätande och tuggande. Vinsten skulle bestå i att ett bakre r-ljud förlagt till svalget - i jämförelse med ett främre vid tandvallen - frigör visst utrymme i munnen för mat; jämför med att t ex *t* låter som *k* när man pratar med mat i munnen. Även om det anses olämpligt att prata med mat i mun, menar man nog i Skåne att det är ändå värre att prata bredvid mun, så man har egentligen inget val: man får vara beredd till bådadera samtidigt. Det är naturligtvis bara att beklaga att människan har utvecklat samma kanal för att äta och att prata, låt vara att i normalfallet det ena går in där det andra går ut.

Diftongerna

En annan möjlig ingrediens i den skånska slappheten i uttalet är diftongerna eller de diftongerade vokalerna. En diftong brukar definieras som en följd av två vokaler med olika klangfärg som förekommer i en och samma stavelse. Medan flertalet svenska dialekter endast har ringa diftongering av sina vokaler, om ens någon, finns det några mål som är kända för sina diftonger. Hit hör gotländskan och skånskan. Diftonger är ytterst sparsamt förekommande i skriften svenska. Det finns egentligen enbart för diftongen *au* i ord som t ex *paus*, *aula*, *nautisk* och i ortnamnet *Raus*. Däremot är vokalkonstellationer som i t ex *lie*, *poäng*, *feodal* eller ortnamnet *Påarp* i sig inga diftonger, i och med att dessa vokaler tillhör olika stavelser.

I talad skånska återfinns vi diftongering av vokaler och därmed diftonger snart sagt överallt. Att diftongera en vokal såsom man gör i skånska anses emellertid inte särskilt ädelt. Det ligger med andra ord ingen öppen prestige i att använda skånska

diftonger, utan denna diftongering har relativt låg social status. Den skånska diftongens låga sociala prestige är dock inte naturgiven. Vi kan jämföra med högprestigevarianten av brittisk engelska (s k Received Pronunciation) där diftonger är en allmänt accepterad och integrerad del. Medan diftongen i engelska *row* är högt socialt värderad, åtnjuter den skånska diftongeringen av *Råå* inte samma prestige. Det finns alltså ingenting i själva diftongen som gör den särskilt ful eller oskön. I jämförelse med bakre r-ljud eller skånsk satsmelodi uppvisar vokalernas uttal och diftongeringen betydligt större variation både geografiskt och socialt inom det skånska språkområdet. Det finns också ett visst tryck på den som vill klättra socialt att slipa av och undertrycka de skånska diftongerna, något som inte på samma sätt tycks gälla bakre r-ljud eller skånsk melodi.

Exakt hur de skånska diftongerna har uppstått är fortfarande oklart. Det anses klarlagt att de inte är primära och ursprungliga som t ex de gotländska, utan att de är sekundära och har uppkommit senare. Av den äldre dialektologiska litteraturen lär vi oss att diftonger förekommer i norra och östra Skåne framför allt i Göinge men inte i resten av landskapet. Dessa diftonger ska ha uppkommit för ca 500 år sedan. Då det idag är uppenbart att diftongering av vokaler är minst lika väl företrädd i västra och södra Skåne som någon annan stans, kan diftongeringen här vara av ännu senare datum. Stig Örjan Ohlsson har framfört tanken att denna skånska diftongering skulle vara en effekt av Skånes språkliga försvenskning och inte ha funnits under den danska tiden. Vi kan konstatera att övriga danska dialekter inte har någon diftongering som påminner om denna östdanska, skånska. Även om tidpunkten för diftongeringens uppkomst är osäker, är det tydligt att den har funnits åtminstone i mannaminne.

Grundvillkoret för att en vokal ska diftongeras i skånskan är att den är betonad och lång. Så är vokalen i första ledet i *bo-laget* diftongerad i betonad ställning, men inte när samma led uppträder obetonat i det längre sammansatta ordet *system-bo-laget*. Den långa vokalen i ordet *ny* brukar diftongeras så att det nästan låter som ordet *nöj*, medan formen *nytt* med s k kort vokal uppträder utan diftong.

Den inomskånska variationen i fråga om diftongering är som redan nämnts påtaglig. Medan man i t ex Kristianstad typiskt diftongerar endast fyra av de långa vokalerna - i, y, u, o - blir samtliga nio långa vokaler diftongerade i Malmö och Helsingborg, låt vara med vissa skillnader i klangfärg dememellan. En diftong som då är relativt enhetlig över det skånska språkområdet är o-ljudet. Den börjar långt fram i munnen och drar sig sedan bakåt uppåt. För en uppsvensk språkbrukare som vill lära sig detta oljud kan vi tänka oss följande övning. När man vill uttala ordet *Lo* (alltså djuret) på skånskt manér, tänk istället på namnet *Leo* men uttala det enstavigt och något hopdraget. På liknande sätt när man vill uttrycka *Du to(g) min skatt*, sikta på *Du Theo, min skatt*.

Det har varit underförstått att de skånska vokaler vi talar om är just diftonger - man skulle också kunna kalla dem vokaliska biljud - och inte triftonger, tetraftonger, pentraftonger eller något annat som ibland föreslås. De fonetiska undersökningar som gjorts - i första hand av författaren - visar på att dessa vokaler under sitt uttal intar två lägen med en glidning dememellan.

På vilket sätt skulle nu de skånska diftongerna kunna uppfattas som uttryck för slapphet? Man kunde ju istället framhålla att diftonger är dynamiska vokaler som är

mera energikrävande än sina statiska syskon bland vokalerna, monoftongerna. Detta kan illustreras med exemplet *Rää-å-ål*, där en uppsvensk talare för alla tre å-na bara behöver inta en enda position för å-ljudet och sedan statistiskt hålla denna monoftong rätt igenom hela ordet. En skåning från trakten får däremot jobba hårdare med läppar och tunga, i och med att skånskan bjuder honom att diftongera varje sådant å. Resultatet blir således tre likljudande diftonger i sekvens, som lämpligen transkriberas *Rää-ää-ääl*, ett formligt fonetiskt 'hat trick' eller 'fucking' å-mål, beroende på hur man ser det (form eller innehåll).

Från ett mera medgivande perspektiv kan man möjligen gå med på att den förmenta skånska slappheten har att göra med att man när vokalens målvärde sent. När man ska åstadkomma ett o-ljud, börjar man i e-läge för att sen avsluta i o-läge; när man ska göra ett y, börjar man med ett slags ö-ljud och när fram till y först på slutet. Det har skämtsamt påståtts att den rikliga förekomsten av vokaler med liten läppöppning - slutna och rundade vokaler - i svenskan skulle ha med det bistra klimatet att göra och obenägenheten att släppa in för mycket kalluft. Att då den skånska diftongeringen (med sammantaget något större läppöppning) skulle vara en anpassning till det något mildare klimatet i den svenska södern, kan dock inte heller tas på riktigt allvar.

Sammanfattningsvis finns det ingenting som talar för att diftongering av vokaler är en fonetisk genväg; i så fall endast om man betraktar genvägar som senvägar. Istället får vi väl se den skånska diftongeringen som ett muntligt uttryck för skåningars omvittnade generositet snarare än som någon sorts slapphet.

Melodin

Nästa möjliga bärare av slapphet i uttalet är talets melodi. Vi kan identifiera en typisk sydsvensk och specifikt skånsk satsmelodi som är klart skild från den uppsvenska och även annorlunda än melodin i övriga svenska och danska dialekter.

Det enda skandinaviska mål som har en melodi förvillande lik den skånska är den västnorska i Bergen (med omnejd). Skånska och bergensiska är lika också ifråga om skorrande bakre r-ljud, medan diftongeringen som endast finns i skånska skiljer dem åt. Följande anekdot visar på likheten och t o m förväxlingsbarheten. En norsk kollega till mig på besök i Skåne har berättat för mig om hur han en morgon vaknade upp på sitt hotellrum som det visade sig i Lund och till sin förvåning hörde fullt med bergensare därute på gatan. Den fonetiska likheten mellan skånska och bergensiska är sannolikt ett minne från den hanseatiska tiden.

Den första iakttagelse man gör när man studerar själva melodiförloppen (tonkurvorna) och ställer skånska och uppsvenska mot varandra är att en skåning på något sätt gör tvärtemot en uppsvensk talare. För där skåningen höjer tonen, går uppsvensken istället ner i ton och vice versa. Vid närmare betraktande måste vi dock konstatera att detta bara är halva sanningen. I själva verket har en uppsvensk talare flera tonala uppförs- och nerförsbackar för sig än en skånsk talare under samma tidsavsnitt. Dvs. skåningen tar det lite lugnare med tonen; han är senare iväg uppför backen och även nerför backen och jobbar något mera sparsamt med tonen upp och ner. Det typiska är också att han ligger lågt i ton mellan varven (tontopparna), medan uppsvensken i motsvarande läge gärna trissar upp tonen och hänger kvar där uppe.

Skillnaden i antalet tontoppar mellan skånska och svenska i övrigt är en effekt av olikheter i sättet att lägga tonvikt på ett ord. När vår uppsvenske talare vill poängtera något, lägger han till en extra tontopp för ordet ifråga, medan skåningen istället bara gör tontoppen lite högre och dalen därefter lite lägre.

Skånsk satsmelodi åtnjuter en märkbar prestige. Det är det av de här skärskådade uttalsdragen som har högst prestige. Medan en uppsvensk som flyttar till Skåne knappast skulle anamma diftongering av vokaler eller bakre r-ljud, är en möjlig anpassning för honom att anamma skånsk melodi; detta till trots att entonigheten är mera påtaglig än i de uppsvenska, något livligare tongångarna. Men det är en eftergift som kanske skänker talet en mera jordnära karaktär. Det kan vara ett sätt att av-yuppiefiera det uppsvenska lätet.

Melodin är dock inte bara själva tonförloppen och hur tonen går upp och ner i vårt tal. Det handlar också om accenterna, om ett ord i svenska får akut eller grav accent, vilket sedan främst tar sig uttryck i ordens olika tongång och melodi. Detta kan lättast åskådliggöras med hänvisning till i övrigt likljudande ord som *ljúden* (akut) och *júden* (grav) eller *Máffia* (akut) och *måffi(g)a* (grav). Ett exempelyttrande kunde vara *Det finns många maffi(g)a i en Maffia*. Häri föreligger i och för sig ingen skillnad mellan skånskan och svenskan i övrigt. Men det som skiljer skånska från uppsvenska är accentueringen av sammansatta ord.

Medan i övrig svenska regeln är enkel: ett sammansatt ord får grav accent oberoende av hur det är uppbyggt, kan i skånska en sammansättning få endera akut eller grav accent. Huvudprincipen är att förstaledets accent (som enskilt ord) bestämmer sammansättningens accent. Reglerna är dock mera komplexa än så, vilket framgår av exemplifieringen nedan. Det finns dessutom en inomskånsk variation. För mig som skåning är *österbacken* (grav) en sluttning som vetter mot öster, medan *österbacken* (akut) är en försvarslinjespelare i fotbollsklubben Öster (i Växjö). Vidare är en *Fälster-bo* (akut) en dansk från ön Falster, medan *Fälsterbo* är Skanörs tvilling.

Vårt språk tillåter också att man konstruerar helt nya sammansättningar, t ex med följande ordbitar: *kalv*, *dans*, *sjukan*. Beroende på hur de här ordbitarna sätts samman (och accentueras i skånskan) kan vi här få fram två helt nya sjukdomar, vad jag vet i alla fall. Den ena är *kålv-danssjukan*, alltså danssjuka som drabbar ungdomar, som kan vara en släkting till galna-ko-sjukan (den är akut), och den andra är *kålvdans-sjukan*, alltså något man kan drabbas av om man äter ofräsch kalvdans, sådan där råmjölkspudding (den är grav). Skillnaden kan tyckas härfin, men det är en jävra skillnad.

På tal om slapphet och genvägar, kan man tänka att det skånska melodiförloppet är något enklare och mera hushållande med resurserna än det uppsvenska i kraft av färre tonala uppförs- och nerförsbackar. Men man kan också säga att skåningarna tar igen på gungorna vad de förlorar på karusellerna. Accentueringen av sammansatta ord är som framgår ovan avgjort mera komplex.

Avrundning

Det finns säkert också andra uttalsegenskaper som kan bidra till intrycket av skånskans slapphet. Så tänjer man i skånska gärna även på s k korta vokaler i betonad ställning, t

ex *backen, Kullen, Mölle, toppen*. Konsonanten som följer den betonade vokalen blir då inte heller lång som i uppsvenska. Försvagade och tappade konsonanter tillhör också bilden, t ex *kakor > kagor, betor > bedor, röda > röa, lika > lia*, liksom slukade stavelser och kontraherade former, t ex *vatten > vann, mycket > möd*.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att beläggen för den skånska slappheten i uttalet ändå är begränsade. Detta innebär med ett perspektivskifte att skåningen tar vissa fonetiska genvägar, men det tycks uppvägas av andra små omvägar och snedsprång i uttalet. Det behöver ju inte vara slappt eller fult att hushålla med resurserna, även om det gäller tal och uttal. Principen om ekonomi och optimering torde gälla även denna domän av mänsklig interaktion. Talad kommunikation är hela tiden en balansakt mellan 'lätt att göra' (talare) och 'lätt att höra' (lyssnare). Härtill kommer den sociala identifikationen, benägenheten att markera sin tillhörighet till en grupp och därmed samtidigt att markera sin särart.

I detta spel kommer sannolikt vissa läten i alla tider att klassas antingen som välljud eller oljud, uttal att befinnas vara energiskt eller slappt beroende på perspektiv och social värdering. Det finns knappast något i ett ljud i sig, ett bakre r-ljud, en diftong eller en viss melodi som gör det fult eller skönt, bara identifierande som tillhörigt en viss grupp talare. Till syvende och sist gäller omdömen om uttal användarna av uttalet; det är egentligen deras sociala värde som mäts.